

Marek Adamczewski

PIECZĘCIE INSTYTUCJI SĄDOWYCH MIAST WIELKOPOLSKI DO KOŃCA XVIII W. A HERALDYKA MIEJSKA

Pieczęcie instytucji sądowych miast Wielkopolski do końca istnienia Rzeczypospolitej szlacheckiej stanowią liczną i wewnętrznie zróżnicowaną grupę źródeł wykorzystywanych w badaniach nad heraldyką miejską. IkonoGRAFIA tych pieczęci pozostawała w różnej zależności od znaków ogólnomiejskich. Wyobrażenia części pieczęci sądowych powtarzały godła ogólnomiejskie. Inne nosiły odmieniony – może uszczerbiony – znak miejski. Spotykamy również pieczęcie instytucji sądowych ukazujące całkowicie godła inne od ogólnomiejskich. W procesie tworzenia znaków tej ostatniej grupy wykorzystywano herby właścicieli gruntowych i to zarówno w postaci pełnej, jak też uszczerbionej, godła osobiste wójtów bądź wyobrażenia o treści religijnej, informujące o religijnym wymiarze czynienia ludzkiej sprawiedliwości¹.

Znak ogólnomiejski w niezmienionej postaci powtórzony został na pieczęciach sądowych 32 miast wielkopolskich². W części tych ośrodków przyjęcie identycznych znaków nastąpiło w sposób automatyczny, jednorazowy i było trwałe. W innych miastach obserwować możemy ewolucję godła miejskiego i jednocześnie odbicie tego procesu na pieczęciach instytucji sądowych. Klasyczny przykład tego zjawiska dostrzegamy w ikonografii pieczęci Radomska, Skwierzyny, Piotrkowa Trybunalskiego i Ostrzeszowa, choć w tym ostatnim przypadku znak sądowy występował również w postaci odmiennej od wzorca ogólnomiejskiego.

¹ O herbach miejskich na pieczęciach władz sądowych oraz o normach prawnych regulujących występowanie symboliki miejskiej na pieczęciach władz sądowych – *conf.* M. Adamczewski, *Funkcje użytkowe herbu miejskiego do końca XVIII wieku*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 1998, nr 18, s. 4–5; *idem*, *Funkcje użytkowe herbu miejskiego do końca XVIII wieku*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” [w druku].

² Bnin, Bojanowo, Buk, Bydgoszcz, Czaplinek, Czarnków, Dubin, Gostyń, Górka Miejska, Górzno, Grodzisk Wielkopolski, Kobylin, Krotoszyn, Łobżenica, Ostroróg, Ostrzeszów, Pakość, Pogorzela, Poniec, Radomsko, Skwierzyna, Strzelno, Swarzędz, Szczerców, Śrem, Środa Wielkopolska, Śródka, Wieluń, Wronki, Września, Zduny.

W XVII w. władze samorządowe Radomska używały pieczęci z wyobrażeniem muru miejskiego o trzech wieżach z pachołkiem lub rycerzem w otwartej bramie³. Nie wiemy natomiast, w jakie wyobrażenie napieczętno wyposażona została wówczas pieczęć sądowa. Prawdopodobnie symbolikę samorządową skopiowano na pieczęci sądowej. W dobie reform Sejmu Wielkiego w Radomsku pojawiły się dwie nowe pieczęcie – samorządowa i sądowa. Na pieczęci magistratu powtórzono wyobrażenie z pieczęci samorządowej, datowanej na XVII w., ale powiększono je o Orła ukoronowanego, zwróconego w prawo, umieszczonego nad budowlą⁴. Pieczęć sądu miejskiego miejscowego wykorzystywała te same przedmioty i figury heraldyczne, choć w odmienionym układzie⁵.

Zmiana treści znaku pieczętnego wynikała z przeobrażeń wewnętrznych jakim podlegała Polska w końcu XVIII w. Ustawodawstwo Sejmu Wielkiego i to zarówno w dziedzinie organizacji miast królewskich, jak i sądownictwa miejskiego wpływało na ikonografię znaku ogólnomiejskiego i znaku sądowego. Prawo *Urządzenie wewnętrzne miast wolnych Rzeczypospolitej w Koronie i w Wielkim Xięstwie Litewskim* z 24 czerwca 1791 r., po odebraniu władzy sądowej magistratom miejskim, utworzyło sądy miejskie miejscowe oraz sądy apelacyjne. Pieczęcie sądu apelacyjnego, zgodnie z literą *Urządzenia...*, miały wyrażać związek miasta, siedziby sądu, z państwem. Zalecano (Rozdz. XVII, 4), aby pieczęcie sądu apelacyjnego w Koronie nosiły Orła, na Litwie zaś Pogoń, a pod stosownymi znakami państwowymi herb właściwego miasta⁶. Postanowienia *Urządzenia sądów miejskich i asesoryi* z 6 października 1791 r. precyzowały część ustaleń z 24 czerwca 1791 r. oraz określały wygląd pieczęci sądu pierwszej instancji (Art. IV, 10) – w jej polu miał być umieszczony herb miasta⁷. Określono również wzór treści legendy umieszczonej na pieczęciach miejskich instytucji sądowych⁸.

Postanowienia przywołanych wyżej konstytucji sejmowych były jednak często łamane. W pola pieczęci sądów miejskich niższych instancji wprowadzano

³ Muzeum Narodowe w Krakowie, *Dział rękopisów* [dalej: MNK, Dz. rkps.], sygn. 562.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Archiwum Państwowe w Łodzi, *Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Administracyjny* [dalej: APŁ, RGP, Wydz. Adm.], sygn. 2177, k. 32; MNK, Dz. rkps., sygn. 562; śr. 53 mm; XVIII w.; SĄD MIEJSKI MIEYSCOWY RADOMSKI; W polu pieczęci ukoronowany Orzeł w prawo. Na piersi Orła owalna tarcza herbowa, nakryta koroną. W tarczy mur miejski z bramą. Powyżej linii muru trzy blankowane wieże, z których środkowa najwyższa. W bramie postać, trzymająca w prawej ręce uniesioną szablę.

⁶ *Urządzenie wewnętrzne miast wolnych Rzeczypospolitej w Koronie i w Wielkim Xięstwie Litewskim*, [w:] *Volumina legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 296; A. Chmiel, *Pieczęcie m. Krakowa, Kazimierza, Kleparza i jurydyk krakowskich do końca XVIII wieku*, Kraków 1909, s. 51–53.

⁷ *Urządzenie sądów miejskich i asesoryi*, [w:] *Volumina legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 306.

⁸ *Ibidem*, s. 306, 307.

również godło państwa – Orła. Często czyniono to z uzasadnionych powodów – np. Piotrków Trybunalski. W przypadku Radomska bądź pieczęci sądowej Mieściska⁹ stworzenie wyobrażenia odmiennego od narzucanego wzorca wynikało z aspiracji miast królewskich.

Upodobnianie godła instytucji sądowej do aktualnego znaku miejskiego widoczne jest w zachowanym zespole sfragistycznym Skwierzyny¹⁰. Pierwsza pieczęć instytucji sądowej – sądu ławniczego – z XVI w. nawiązywała do znaku miejskiego znanego z pieczęci odcisniętej na dokumencie z 1571 r.¹¹, w której polu znajdowała się tarcza herbowa, a w niej lew wspięty w lewo, a pod nim klucz w słupek piórem w górę i w lewo. Godło pieczęci sądowej miało być uszczerbione poprzez ujęcie klucza¹². W 1678 r. wykonano jednocześnie dwie pieczęcie – jedną ogólnomiejską¹³, drugą sądów wójtowsko-ławniczych. Wyobrażenia napieczęte obu były identyczne – znak miasta powtórzono na pieczęci miejskiej instytucji sądowej. Pod koniec XVII w. miasto zmieniło stylistykę pieczęci¹⁴. Odciski tej nowej pieczęci uwierzytelniały dokumenty z lat 1692–1764. W początkach wieku XVIII władze miejskie zleciły wykonanie odmienionej stylistycznie pieczęci¹⁵, której odciski pochodzą z lat 1741–1776. Kolejne zmiany rysunku (kształt tarczy) pieczęci ogólnomiejskiej nie spowodowały wykonania nowej pieczęci sądowej – ta z 1678 r. służyła jeszcze w 1760 i 1781 r.¹⁶

Pełną realizację postanowień *Urządzenia wewnętrznego miast wolnych...* (Rozdz. XVI, 4) znajdujemy w polu pieczęci sądowej Piotrkowa Trybunalskiego

⁹ Mieścisko. MNK, Dz. rkps., M. Gumowski, *Kartoteka pieczęci i herbów miast polskich w układzie alfabetycznym*, sygn. 1488; idem, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932, s. 192; śr. 50 mm; XVIII w.; PIECZĘĆ SĄDU MIEYSCOWEGO ORD(YNARYINEGO) MIAST(A) WOL(NEGO) NOWE MIESKA | 1791; W polu pieczęci tarcza herbowa dwudzielna w słupek. W polu prawym półorzeł niekoronowany zwrócony w prawo, w polu lewym Archanioł Michał walczący ze smokiem. Nad tarczą Orzeł niekoronowany.

¹⁰ Skwierzyna. 1. M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 312; śr. 34 mm; XVI w.; SIGILLVM SCABINO(R)V(M) CIVITATIS SCHWEREN(ENSIS); W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy lew leżący w prawo. 2. Archiwum Państwowe w Poznaniu [dalej: APP], *Dep. Schwerin*, sygn. B. 16; śr. 26 mm; XVII w.; SIGILLVM ADVOCATIA(L)E SCHWERINENSIS | 1678; W polu pieczęci tarcza herbowa nakryta otwartą koroną. W tarczy lew wspięty w prawo, trzymający w przednich łapach klucz piórem w górę i na zewnątrz. Data w polu pieczęci.

¹¹ MNK, Dz. rkps., M. Gumowski, *Kartoteka...*, sygn. 1491; idem, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 311–312.

¹² M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 312.

¹³ APP, Bledzew A 36.

¹⁴ APP, *Poznań cechy*, sygn. 361, k. 4; Archiwum Państwowe w Toruniu, *Katalog III* [dalej: APT, *Kat. III*], sygn. 5852.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, *Archiwum Piłsudskich-Giniatowiczów* [dalej: AGAD, AP-G], sygn. 607; APP, *Dep. Schwerin*, sygn. B. 12.

¹⁶ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 312.

z 1792 r.¹⁷, chociaż urzeczywistnienie ich tu właśnie napotkało na nieprzewidziane trudności. Gdyby twórcy wykorzystali obowiązujący wówczas herb Piotrkowa¹⁸ – Orła koronowanego z tarczą z herbem monarchy – powstałaby pieczęć, w której polu znalazłyby się dwa identyczne Orły. Przypadek zdecydował więc o konieczności poszukania innego znaku miejskiego. Wybór padł na uniwersalne i pospolite w heraldyce miejskiej wyobrażenie murów miejskich. Genezę muru miejskiego w symbolice Piotrkowa łączyć można z pieczęcią miejską, będącą ogniwnem pośrednim pomiędzy Orłem a budowlą¹⁹. Jej pole wypełniał Orzeł, a na jego piersi umieszczono tarczę z budowlą identyczną do tej z pieczęci sądu ordynaryjnego. Jednakowoż ta ostatnia pieczęć, mimo iż w jej polu znajdujemy datę: 1674, odcisnięta została z siedemnastowiecznego tłoka, ale przerobionego pomiędzy 1792 a 1802 r. Wyobrażenie murów miejskich z pieczęci sądu ordynaryjnego z czasem (przed 1800–1802 r.) uznane zostało za oficjalny herb miasta²⁰.

Zmieniały się, ale zawsze pozostawały w ścisłym związku pieczęcie instytucji sądowych Ostrzeszowa²¹. Pieczęć sądowa z XVII w. z niekoronowanym Orłem była uszczerbiona wersją znaku ogólnomiejskiego. Ten

¹⁷ Piotrków. Muzeum Okręgowe w Piotrkowie Trybunalskim, sygn. MP-H/308; śr. 57 mm; XVIII w.; SĄD ORDYNARYJNY PIERWSZEJ INSTANCYI MIASTA PIOTRKOWA | 1792; W polu pieczęci ceglana budowla wolno stojąca z trzema wieżami blankowanymi. W otwartej bramie majuskułowa litera „P”. Nad budowlą Orzeł koronowany zwrócony w prawo, trzymający w prawej łapie berło, w lewej sferę z krzyżem. Na piersi Orła owalna tarcza herbowa z godłem szlacheckiego herbu Ciołek króla Stanisława Augusta. Data wykonania pieczęci w polu.

¹⁸ AGAD, AP-G, sygn. 481–484; Archiwum Państwowe w Krakowie, *Variae civitates et villae* [dalej: APK, *Variae...*], sygn. IT 276; MNK, Dz. rkps., sygn. 561 NI 119333, 119334; M. Gumowski, *Najstarsze...*, nr 338.

¹⁹ Muzeum Okręgowe w Piotrkowie Trybunalskim, dokument bez sygnatury.

²⁰ M. Adamczewski, *Geneza murów obronnych we współczesnym herbie Piotrkowa Trybunalskiego*, „Rocznik Łódzki” 1996, t. 43, s. 237–245.

²¹ Ostrzeszów. 1. M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 235; śr. 26 mm; XVI w.; SIGIL(LVM) SCA(B)IINI CI(VITATIS) OSTRZ(E)SOV(IENSIS); W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy ukoronowana głowa Orła w prawo. Głowa Orła ujęta od dołu i po bokach trzema gwiazdami w układzie 2 i 1. 2. MNK, Dz. rkps. sygn. 561 NI 119250; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 237; śr. 25 mm; XVII w.; ADVOCATVS OSTRZESZOW; W polu pieczęci Orzeł niekoronowany zwrócony w prawo. 3. AGAD, AP-G, sygn. 461; MNK, dz. rkps. sygn. 561 NI 119249; Muzeum Narodowe w Warszawie, *Gabinet monet i medali* [dalej: MNW, *Gabinet...*], sygn. 49709; *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. 1, red. M. Siuchniński, Wrocław 1965, s. 87; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 237; śr. 42 mm; XVIII w.; SIGILLVM OFFICY ADVOCATIALIS CIVITATIS SACRAE REGIAE MAIESTATIS OSTRZESZOW | 1785; W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy ukoronowana głowa Orła w prawo. Głowa Orła ujęta od dołu i po bokach wieńcem roślinnym i trzema gwiazdami w układzie 2 i 1. Nad tarczą data wykonania tłoka.

bowiem od XV do XVIII w. prezentował w tarczy herbowej głowę ukoronowanego Orła zwróconego w prawo pomiędzy trzema gwiazdami²². Takie wyobrażenie napieczętnie znajdujemy na szesnastowiecznej pieczęci ławniczej oraz osiemnastowiecznej pieczęci urzędu wójtowskiego.

W przypadku Wschowy znak sądowy także stale utrzymywał związek symboliczny z obowiązującym wyobrażeniem godeł ogólnomiejskich bądź za pomocą odmienionego godła Jagiellonów – części składowej wielkiego godła miejskiego – bądź przez uproszenie znaku ogólnomiejskiego.

Symbolika miejska Wschowy doczekała się opracowania monograficznego²³, jednakże poczynione tam ustalenia, sformułowane za M. Gumowskim, wymagają już dziś korekty.

Pieczęć ławnicza Wschowy z XV w.²⁴ prezentowała odmienioną wersję znaku ogólnomiejskiego. Od XIV w. pieczęcie samorządowych władz miejskich nosiły wyobrażenie Koronacji Najświętszej Marii Panny, a od drugiej połowy XV w. do końca wieku XVIII scenę Koronacji uzupełniano krzyżem podwójnie przekrzyżowanym lub takimże krzyżem z toczenicami (pierścieniami), upamiętniającym postanowienia dokumentu króla Władysława Jagiełły z 1404 r., m. in. w sprawie symboliki monet bitych w mennicy wschowskiej. Pieczęcie instytucji sądowych od 1532 do 1792 r. powtarzały wyobrażenie nadane miastu przez Zygmunta Starego²⁵ przy okazji przejścia przez miasto wójtostwa²⁶. W tym okresie elementem symbolicznie wiążącym miasto i jego instytucje sądowe był krzyż podwójnie przekrzyżowany z toczenicami. W zgodzie z postanowieniami Sejmu Wielkiego w sprawie sądownictwa miejskiego wschowskie instytucje sądowe otrzymały w 1792 r. dwa nowe

²² AGAD, AP-G, sygn. 460; MNK, Dz. rkps., sygn. 561 NI 119 248, 119 251.

²³ M. Adamczewski, *Pieczęcie, herb i inne znaki Wschowy (około 1290–1793)*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymel, Lublin 1995, s. 231–234.

²⁴ Wschowa. MNK, Dz. rkps., M. Gumowski, *Gotyckie pieczęcie miast polskich*, sygn. 1509; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 376; śr. 28 mm; XV w.; s(igillum) scabinorum de frawenstat; W polu pieczęci stojąca Najświętsza Maria Panna trzymająca Dzieciątka w jednej ręce a berło w drugiej.

²⁵ AGAD, *Metryka Koronna, Księgi Wpisów*, ks. 47, k. 361; M. Adamczewski, *Pieczęcie, herb...*, s. 232 – gdzie edycja fragmentu przywileju.

²⁶ Wschowa. 1. APP, *Akta miast Kościan*, sygn. I/241; MNK, Dz. rkps., M. Gumowski, *Kartoteka...*, sygn. 1493; idem, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 377; śr. 30 mm; XVI w.; SIGILLVM IVDICI WSCHOWIENSIS; W polu pieczęci niekoronowany Orzeł zwrócony w prawo, opleciony literą „S”. Poniżej Orła tarcza herbową. W tarczy krzyż podwójnie przekrzyżowany – godło herbu Jagiellonów – z dwoma toczenicami (pierścieniami). 2. Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, *Wschowa cech rzeźników*, sygn. 12; MNK, Dz. rkps., M. Gumowski, *Kartoteka...*, sygn. 1493; idem, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 379; śr. 30 mm; XVIII w.; SIGILLVM IVDICI WSCHOVIENSIS | 1716; W polu pieczęci niekoronowany Orzeł zwrócony w prawo, opleciony majuskułową literą „S”. W kręgu legendy krzyż podwójnie przekrzyżowany – godło herbu Jagiellonów.

tłoki pieczętne²⁷. Podwójnie przekrzyżowane krzyże z toczenicami ponownie poświadczały związek sądów z miastem²⁸.

W dotychczasowych ustaleniach zwracano uwagę na jednoczesną zmianę ikonografii pieczęci sądowych i miejskich Wschowy. Błędnie datowano powstanie pieczęci miejskiej z legendą RADA MIASTA WSCHOWY na czasy króla Stanisława Augusta Poniatowskiego²⁹. Autopsja zachowanego tłoka pieczętnego³⁰ zmusza do przesunięcia czasu jego wykonania na początek XIX w. To powoduje, że inaczej widzieć należy genezę „skróconego” herbu Wschowy. To na pieczęciach miejskich instytucji sądowych krzyż podwójnie przekrzyżowany po raz pierwszy wystąpił w roli samodzielnego znaku miasta. Na pieczęciach samorządu miejskiego krzyż Jagiellonów z toczenicami samodzielnie pojawił się dopiero w XIX w.

Celowo odmieniony znak ogólnomiejski zdołał pieczęcie 17 miast³¹. Stosowano trzy zabiegi: redukcję znaku, zmiany kształtów przedmiotów heraldycznych oraz rozbudowę godła.

Wyobrażenie pieczęci sądowych Poznania³² formalnie było redukcją znaku ogólnomiejskiego istniejącego od XIV w. Jednakże należy pamiętać, iż władze Poznania używały kilku pieczęci, na których mógł wystąpić albo

²⁷ Wschowa. 1. APP, sygn. T. IX, 272 (tłok); M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 379; śr. 47 mm; XVIII w.; SĄD ORDYNA(RYJNY) PRIM(AE) INSTANT(AE) MIAŚ(TA) WSCHOWY | 1792; W polu pieczęci krzyż podwójnie przekrzyżowany – godło herbu Jagiellonów – z toczenicami (pierścieniami). Data w polu pieczęci. 2. APP, sygn. T. IX, 273 (tłok); M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 380; śr. 35 mm; XVIII w.; SĄD APPEL(ACYJNY) Y KRY(MINALNY) ORD(YNARYJNY) WYDZ(IAŁU) WSCHOWSKIEGO | 1792; W polu pieczęci tarcza herbowa ujęta od dołu wieńcem roślinnym. W tarczy krzyż podwójnie przekrzyżowany – godło herbu Jagiellonów – z toczenicami (pierścieniami). Powyżej tarczy herbowej Orzeł ukoronowany zwrócony w prawo. Data w polu pieczęci. Zaproponowany odczyt legendy nawiązuje do wzorca narzuconego w 1791 r. (*Urządzenie sądów miejskich i asesoryi...*, Art. V, 12.). A. Chmiel, *op. cit.*, s. 52 dla sądów krakowskich proponował odczyt: KA(SSACYJNY).

²⁸ Conf. M. Adamczewski, *Pieczęcie, herb...*, s. 232–233; J. Sobczak, *Wschowski sąd apelacyjny wydziałowy*, „Rocznik Leszczyński” 1982, t. 6, s. 309–325.

²⁹ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 379; M. Adamczewski, *Pieczęcie, herb...*, s. 230.

³⁰ APP, sygn. T. IX, 270 (tłok).

³¹ Jarocin, Kalisz, Kleczew, Kobylin, Koźmin, Międzychód, Międzyrzecz, Pleszew, Poznań, Przedecz, Rawicz, Sieraków, Stawiszyn, Strzelno, Śmigiel, Ujazd, Włocławek, Zduny.

³² Poznań. 1. MNK, Dz. rkps., M. Gumowski, *Gotyckie...*, sygn. 1509; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 263; śr. 36 mm; XV w.; sigillum scabinorum ciuitatis posnane(nsis); W polu pieczęci tarcza herbowa trzymana przez anioła tarczownika. W tarczy dwa klucze skrzyżowane ukośnie piórami w górę i na zewnątrz. 2. APP, sygn. T. IX, 135 (tłok); *Insygnia...*, nr 79; śr. 22 mm; XVII w.; P(IECZĘĆ) S(ĄDOWA) W(ÓJTOWSKA); W polu pieczęci dwa klucze skrzyżowane ukośnie piórami w górę i na zewnątrz. 3. M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 265; śr. 30 mm; XVIII w.; SIGILL(VM) ADVOCATI(AE) CIVITATIS POZNANIENSIS; W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy dwa skrzyżowane ukośnie klucze piórami w górę i na zewnątrz.

znak wielki, albo średni, albo mały³³. Znaki z tych trzech pieczęci sądów wójtowsko-ławniczych wykorzystywały tę najbardziej skromną wersję herbu miejskiego.

Daleko idąca redukcja wyobrażenia napieczętnego nastąpiła na pieczęciach sądowych Kalisza³⁴. Pieczęć ławy sądowej z XIV w., a także wzorowana na niej pieczęć ławnicza z XVI w. wykorzystywały najbardziej charakterystyczny szczegół pieczęci ogólnomiejskiej z XIV w.³⁵ – zrezygnowano z przedstawienia okazałych murów miejskich zadowolając się jedynie postacią trębacza.

Zredukowane godło pieczęci ogólnomiejskiej znajdujemy na pieczęci sądów wójtowskich Koźmina³⁶. Niekoronowany Orzeł wyraźnie „chowa” do tyłu, za tułów prawe skrzydło. Tym samym pieczęć pokazuje godło uszczerbione, znak ogólnomiejski od XIV w. do końca wieku XVIII prezentował bowiem zawsze „pełnoskrzydłego”, niekoronowanego Orła³⁷.

Na pieczęci sądów wójtowsko-ławniczych Międzyrzecza³⁸ widzimy Orła niekoronowanego. Rozbudowany motyw architektoniczny, tak przecież charakterystyczny dla pieczęci miejskich tego ośrodka³⁹, został tu, podobnie jak w Kaliszu, pominięty.

³³ *Herb miasta Poznania. Publikacja z okazji wystawy zorganizowanej w Starym Ratuszu*, opr. J. Olejniczak, Poznań 1967, s. 7–27.

³⁴ Kalisz. 1. M. Gumowski, *Najstarsze...*, nr 169; M. Haisig, *Sfragistyka Kalisza*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1, Poznań 1960, s. 217; K. Stefański, *Herb i pieczęcie m. Kalisza*, Kalisz 1927, s. 20; śr. 34 mm; XIV w.; S(IGILLVM) SCABINORVM CALIS; W polu pieczęci popiersie trębacza zwróconego w lewo, dmącego w róg. Po prawej, na wysokości głowy sześciopromienna gwiazda. 2. M. Haisig, *op. cit.*, s. 220; K. Stefański, *op. cit.*, s. 27; śr. 33 mm; XVI w.; S(IGILLVM) ADVOCATI ET SCABIN(ORVM) CIVI(TATIS) CALIS; W polu pieczęci popiersie trębacza zwróconego w lewo, dmącego w róg. Po obu stronach trębacza na wysokości głowy po jednej sześciopromiennej gwiazdzie.

³⁵ K. Stefański, *op. cit.*, s. 18; M. Gumowski, *Najstarsze...*, nr 167, 168; M. Haisig, *op. cit.*, s. 215.

³⁶ Koźmin. 1. AGAD, *Dokumenty papierowe* [dalej: *Dok. papier.*], sygn. 2676; śr. 34 mm; XVII w.; SIGILLVM ADVOCATIALE CIVITATIS M(AGNI) COSMIN; W polu pieczęci niekoronowany Orzeł zwrócony w prawo. Prawe skrzydło Orła zwinięte.

³⁷ AGAD, AP-G, sygn. 258, 259; APP, T. IX, 45 (tłok); MNK, Dz. rkps., sygn. 556 NI 118 528–118 530; MNK, Dz. rkps., M. Gumowski, *Gotyckie...*, sygn. 1509; MNW, *Gabinet...*, sygn. 49 636; M. Gumowski, *Najstarsze...*, nr 208; *Insygnia miast polskich. Katalog wystawy*, Poznań 1992, nr 36.

³⁸ Międzyrzecz. 1. AGAD, *Dok. papier.*, sygn. 538; śr. 28 mm; leg. – nieczytelna; W polu pieczęci Orzeł niekoronowany; 2. M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 185; śr. 28 mm; XVIII w.; SIGILLVM ADVOCATI(ALE) CIVIT(ATIS) MIEDZ(YRZECZ); W polu pieczęci Orzeł niekoronowany.

³⁹ AGAD, AP-G, sygn. 391–394; APP, *Poznań cechy*, sygn. 360, k. 28, 30; 361, k. 42; APT, *Kat. III*, sygn. 4983, 5489, 5836; MNK, Dz. rkps., sygn. 559 NI 118 950–118 954; *Insygnia...*, nr 62.

Na piętnastowiecznej pieczęci sądowej Międzychodu⁴⁰ zobaczyć możemy drzewo liściaste. Pieczęcie ogólnomiejskie okresu staropolskiego w konarach rozłożystego drzewa dawały jeszcze tarczę z ceglany murem miejskim o trzech wieżach⁴¹. W czasie okupacji pruskiej władze miasta zdecydowały o umieszczeniu w polu pieczęci tylko drzewa, którego dorodne owoce wskazywały, iż była to grusza⁴². Wobec braku pieczęci ogólnomiejskich z XIV czy też z XV w. nie możemy twierdzić, iż znak pieczęci sądowej był już redukcją znaku ogólnomiejskiego. Być może najstarszym znakiem Międzychodu była grusza, nawiązująca do niemieckojęzycznej nazwy miasta, a w XVII w. dodano do niej element architektoniczny.

Zmiana kształtów przedmiotów występujących na pieczęciach była obok uszczerbiona zabiegiem równie często stosowanym. Nie chodzi tu o korekty rysunku spowodowane nowymi upodobaniami estetycznymi, ale o występowanie różnych znaków na współczesnych sobie pieczęciach sądowych i miejskich. W przypadku pieczęci sądów wójtowsko-ławniczych Wrześni⁴³ doszło do zmiany stylistyki godła, wynikającej właśnie wyłącznie z upodobań estetycznych nowych czasów. Piętnastowieczna róża, czy też raczej mocno przestylizowana róża⁴⁴ ustąpiła miejsca realistycznemu rysunkowi kwiatu.

Drobna korekta rysunku godła miejskiego wystarczyła, by stworzyć wyobrażenie pieczęci sądów wójtowskich Włocławka⁴⁵. Środkową wieżę wyobrażenia zakończono tu blankowaniem, a zrezygnowano z dachu⁴⁶. Na pieczęci ogólnomiejskiej z XVI w. wieża środkowa nakryta była spiczastym dachem, a na pieczęci z XVII w. kopułą. Najstarsze pieczęcie ogólnomiejskie Włocławka manifestowały swoje związki z kujawską linią Piastów przez

⁴⁰ Międzychód. MNK, Dz. rkps., M. Gumowski, *Gotyckie...*, sygn. 1509; idem, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 180; śr. 32 mm; XV w.; sigillum des gerichtis in pirnpaum; W polu tarcza herbowa. W tarczy rozłożyste drzewo – grusza.

⁴¹ AGAD, AP-G, sygn. 390; APP, *Poznań cechy*, sygn. 318, k. 6; APT, *Kat. III*, sygn. 5478; MNW, *Gabinet...*, sygn. 49685.

⁴² APP, *Wolsztyn cechy*, sygn. 34, k. 12.

⁴³ Września. AGAD, AP-G, sygn. 715; śr. 28 mm; XVII w.; SIGIL(LVM) ADVOCA(TIALE) OPPI(DI) WRESNY; W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy sześciopłatkowy kwiat róży.

⁴⁴ AGAD, AP-G, sygn. 714; MNK, Dz. rkps., M. Gumowski, *Gotyckie...*, sygn. 1509.

⁴⁵ Włocławek. 1. Archiwum Diecezjalne we Włocławku [dalej: ADW], *Acta Seminarium*, sygn. 1, k. 206v; MNK, Dz. rkps., sygn. 567 NI 16 293; MNW, *Gabinet...*, sygn. 49806; śr. 35 mm; XVII w.; SIGILLUM ADVOCATIALE CIVITATIS VLADISLAVIENSIS; W polu pieczęci ozdobna tarcza herbowa – kartusz. W tarczy blankowany, ceglany mur miejski z przejazdem. Powyżej linii muru trzy blankowane wieże, z których środkowa najwyższa. W każdej wieży po trzy okna w układzie 2 i 1.

⁴⁶ M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego*, Warszawa 1938, s. 59; M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933, s. 20 – utrzymują, iż środkowa wieża pieczęci wójtowskiej jest również nakryta spiczastą kopułą, z czym piszący te słowa nie może się zgodzić. W tej sprawie – *conf.* P. Bokota, *Uwagi o pieczęciach i herbie Włocławka w średniowieczu i okresie nowożytnym*, „Rocznik Muzealny” 1994, t. 5, nr 6, s. 29, 33.

umieszczenie na środkowej wieży tarczy z ich herbem⁴⁷. Ślad tarczy, choć już z nieczytelnym godłem, widoczny jest także na pieczęci z XVI w. Kopuła i kształt tejsze mają istotne znaczenie dla badań heraldycznych. Część historyków zajmujących się znakami Włocławka usiłowała dostrzec w spiczastym lub kopulastym dachu infułę biskupią⁴⁸. Fakt, że to o spiczasty dach zredukowano wyobrażenie pieczęci wójtowsko-lawniczej świadczy, iż był to drugorzędny szczegół architektoniczny ikonografii pieczęci, a nie infuła – czyli, jak sądził Michał Morawski, znak własnościowy biskupów włocławskich, właścicieli miasta do 1793 r.⁴⁹

Na pieczęciach instytucji sądowych Przedecza, Kobyлина, Pleszewa, Jarocina i Stawiszyna umieszczono rysunki budowli o kształtach innych niż te z ikonografii ogólnomiejskiej. W Przedeczu⁵⁰, w miejsce ogólnomiejskich wież nierównej wysokości i różnie zakończonych (jedna blankowaniem, druga potrójnym dachem)⁵¹, pojawiły się dwie identyczne wieże. W Kobylinie⁵², w miejsce wyobrażenia heraldycznego przedstawiającego mur z trzema niskimi wieżami⁵³, zjawiał się znak położony bezpośrednio w polu pieczęci, a trzy wieże, stojące na ledwo zarysowanym murze nabrały wysokości, aż do tego stopnia, że środkowa naruszyła krąg legendy otokowej. W przypadku Pleszewa dysponujemy pieczęcią sądową z XVI w.⁵⁴ o rysunku wieży odmiennym w szczegółach niż ta z godła miasta, znanego nam z pieczęci ogólnomiejskiej wykonanej dopiero w XVIII w.⁵⁵ Sądzić należy jednak, iż wyobrażenie umieszczone na pieczęci sądowej z XVI w. było wówczas także oficjalnym herbem miasta⁵⁶ i dopiero w XVIII w. za pomocą drobnych

⁴⁷ M. Gumowski, *Najstarsze...*, nr 501.

⁴⁸ M. Morawski, *op. cit.*, s. 18; Z. Arentowicz, *Włocławek*, Włocławek 1937, ryc. po s. 97.

⁴⁹ M. Morawski, *op. cit.*, s. 18.

⁵⁰ Przedecz. I. MNK, Dz. rkps. sygn. 562; M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego...*, s. 45; śr. 36 mm; XVII w.; SIGIL(LV)M VICEADVOCATIALE OPPIDI PRZED(ECZ); W polu pieczęci dwie jednakowej wysokości i jednakowego kształtu wieże, nakryte potrójnymi spiczastymi dachami.

⁵¹ MNK, Dz. rkps., sygn. MNK 562.

⁵² Kobylin. APP, *Kobylin cechy*, sygn. 19, k. 2; śr. 28 mm; XVII w.; SIGILLVM ADVOCA(TIALE) CIVITATIS KOBILIN; W polu pieczęci mur obronny, na którym trzy wieże blankowane, nakryte spiczastymi dachami. Śródkowa wieża najwyższa.

⁵³ AGAD, AP-G, sygn. 226–228; APP, *Zduny cechy*, sygn. 48, k. 4; APP, *Poznań cechy*, sygn. 160, k. 124; APT, *Kat. III*, sygn. 5368, 5566; MNW, *Gabinet...*, sygn. 49 622; W. Wittig, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, Kraków 1905, s. 119.

⁵⁴ ADWł, *Dokumenty*, sygn. 1321; śr. 28 mm; XVI w.; SIGILLVM ADVOCA(TI) OP(P)IDI PLESOW; W polu pieczęci wieża blankowana, nakryta spiczastym dachem, stojąca na zwężającej się podstawie.

⁵⁵ AGAD, AP-G, sygn. 485, 486; MNK, Dz. rkps., sygn. 561 NI 119 379; MNW, *Gabinet...*, sygn. 49 722.

⁵⁶ APP, *Akta miast Pleszew*, sygn. I/13, k. 3 – rysunek herbu miasta z księgi miejskiej.

zmian stylistycznych zróżnicowano wyobrażenia z pieczęci sądowej i ogólnomiejskiej.

W przypadku pieczęci sądowych Kleczewa⁵⁷ i Śmigla⁵⁸ zmiany dotyczyły eliminacji bądź wprowadzenia innego elementu roślinnego. Na pieczęci burmistrza kleczewskiego dąb rozdzielał wieże zakończone spiczastymi dachami, pod którymi znajdowała się ryba w pas, zwrócona w prawo⁵⁹. Drzewo to nie wystąpiło na pieczęci sądowej. Młode dęby z widocznymi owocami i liśćmi z pieczęci ogólnomiejskiej Śmigla⁶⁰, rosnące po obu stronach wieży, zastąpione zostały na pieczęci sądowej ich schematycznym, uproszczonym przedstawieniem.

Rozbudowę znaku miejskiego przez dodanie do niego nowych elementów obserwujemy na pieczęciach Sierakowa i Rawicza. Twórca znaku sądu wójtowskiego Sierakowa⁶¹ do pełnej postaci znaku ogólnomiejskiego dodał godło szlacheckiego herbu Nałęcz. Nie znajduje ono uzasadnienia⁶². W 1561 r., czyli w chwili prawdopodobnego powstania pieczęci, dziedzicami miasteczka byli Górkowie herbu Łódzia⁶³. Być może Nałęcz upamiętnia dawnych właścicieli Nałęczy Sierakowskich lub wskazuje na nieznanego nam wójta sierakowskiego.

W Rawiczu znak nadany miastu przywilejem monarszym⁶⁴ i występujący na pieczęciach ogólnomiejskich⁶⁵ został odmieniony, tak by służyć instytucjom sądowym, by informować o wymierzaniu sprawiedliwości, o ważeniu czynków.

⁵⁷ Kleczew. 1. AGAD, AP-G, sygn. 207, 208; MNW, *Gabinet...*, sygn. 10701; W. Wittyg, *op. cit.*, s. 114; śr. 47 mm; XVII(?) w.; SIGILLVM ADVOCATIALE OPPIDI KLECZOW; W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy dwie ceglane, blankowane wieże o trzech oknach w każdej w układzie 2 i 1. Pod wieżami ryba w pas w prawo. – conf. M. Adamczewski, *Gurowscy herbu Wczele a pieczęcie miast Bledzewa, Kleczewa i Władysławowa*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 1997, t. 3(14), s. 172. 2. AGAD, AP-G, sygn. 209; W. Wittyg, *op. cit.*, s. 114; wym. 35/32 mm; XVII w.; SIGILLVM ADVOCATIALE OPPIDI KLECZOW; W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy dwie ceglane, blankowane wieże o trzech oknach w każdej w układzie 2 i 1. Pod wieżami ryba w pas w prawo.

⁵⁸ Śmigiel. 1. APP, *Śmigiel cechy*, sygn. 18, k. 42; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 314; śr. 25 mm; XVII w.; SIGIL(LVM) ADVOCAT(IALE) CIVIT(ATIS) SMIGEL; W polu pieczęci wieża z otwartą bramą o trzech oknach w układzie 1 i 2 nakryta spiczastym dachem. Po obu stronach wieży po jednym drzewie.

⁵⁹ APT, *Kat. III*, sygn. 5863.

⁶⁰ APT, *Kat. III*, sygn. 5651, 5668; MNW, *Gabinet...*, sygn. 49766.

⁶¹ Sieraków. APP, *Poznań cechy*, sygn. 361, k. 11; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 305; śr. 32 mm; XVI w.; SIGILLVM ADVOCATI SIERAKOW | 1561; W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy głowa jelenia. Między rogami jelenia pomłóć – godło szlacheckiego herbu Nałęcz.

⁶² K. Grybowski, *Sieraków nad Wartą. Zarys geograficzno-historyczny*, Sieraków 1935, s. 121.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ APP, *Akta miast, Rawicz*, sygn. I/1.

⁶⁵ APP, sygn. T IX, 218 (tłok); APT, *Kat. III*, sygn. 4752, 4883, 5418, 56552; MNK, *Dz. rkps.*, sygn. 563 NI 119 618–119 622; *Insygnia...*, nr 94.

Takie założenie spowodowało, iż kroczący czarny niedźwiedź wspiął się na tylne łapy, a w przednie ujął wagę sprawiedliwości⁶⁶.

Na pograniczu manifestacji władzy sądowej i miejskiej znajduje się ikonografia pieczęci wójtowsko-ławniczej Wałcza⁶⁷. Personifikację sprawiedliwości karzącej – Temidę bądź Archaniola Michała – twórca pieczęci umieścił pod koroną, a ta w okresie staropolskim używana była jako główny motyw ikonografii pieczęci ogólnomiejskich tego ośrodka⁶⁸.

Wśród nielicznych pieczęci sądowych, których ikonografia nie była związana ze znakami ogólnomiejskimi wyraźnie wyodrębnić można dwa typy przedstawień: urzędowe, wójtów sprawujących władzę sadowniczą w miasteczku⁶⁹ lub właścicieli, a starostów w miastach królewskich, za których zgodą wyrokowano⁷⁰, oraz znaki ściśle związane z wymiarem sprawied-

⁶⁶ Rawicz. APP, sygn. T. IX, 219 (tłok); APP, *Leszno cechy*, sygn. 195; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 281; śr. 30 mm; XVII w.; DER STADTRAWICZ GERICHTS INSIEGEL | 1646; W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy herbowej niedźwiedź wspięty w prawo – uszczerbione godło herbu szlacheckiego Rawicz – trzymający wagę sprawiedliwości.

⁶⁷ Wałcz. MNK, Dz. rkps., M. Gumowski, *Kartoteka...*, sygn. 1493; idem, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, Toruń 1939, s. 178; śr. 29 mm; XVIII w.; SIGILLVM ADVOCATI(ALE) CIVITATIS WALCENSIS | PUNIT ET ALIT; W polu pieczęci postać człowieka z mieczem w prawym i wagą (? snopem zboża – godłem herbu Wazów) w lewym ręku, stojąca pomiędzy gałązkami kwiatów. Nad postacią korona otwarta.

⁶⁸ APP, *Poznań cechy*, sygn. 377, k. 5; MNK, Dz. rkps., sygn. 566 NI 162714; MNW, *Gabinet...*, sygn. 49789, Muzeum Ziemi Wałeckiej, sygn. MZW/H-85.

⁶⁹ O pieczęciach urzędowych wójtów miast średniowiecznych oraz o powolnym zaniku pieczęci tego typu w XVI w. – *conf.* M. Gumowski, *Sfragistyka polska*, [w:] *Sfragistyka*, opr. M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, Warszawa 1960, s. 245.

⁷⁰ Brzeźnica (W. Wittyg, *op. cit.*, s. 32; śr. 29 mm; XVII w.; SIGIL(LVM) ADVO(CATI) CIVITATIS BRZEZNICEN(SIS) 1607 | I S; W polu pieczęci Orzeł niekoronowany zwrócony w prawo. Poniżej litery I S. W kręgu legendy otokowej krzyża półtora). Dobrzyń nad Wisłą (Rosyjskie Państwo Archiwum Historyczne w St. Petersburgu [dalej: RGIA], f. 1343, op. 15, d. 334, k. 105 – informacji o zbiorach petersburskich piszącemu te słowa użyczili mgr P. Bokota i prof. S. K. Kuczyński, za co składam im należne podziękowanie – W polu pieczęci podkowa barkiem w górę z krzyżem kawalerskim zaćwieczonym na barku – godło szlacheckiego herbu Pobóg); Lipno (RGIA, f. 1343, op. 15, d. 326, k. 155; SIGILLVM CIVITATIS LIPNOVIENSIS ADVOCATIALE | T D; W polu pieczęci trzy lilie heraldyczne); Radziejów (MNK, Dz. rkps., sygn. 562 NI 119580; śr. 38 mm; XVIII w.; ANTONIVS [...] ADVOCAT(VS) RADIEOVIENSIS; W polu pieczęci tarcza herbowa nakryta koroną. W tarczy topór). Rypin (MNW, *Gabinet...*, sygn. 10694; M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego...*, s. 52; śr. 28 mm; XVI w.; SIGILLVM ADVOCATI RIPINENSIS | I S; W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy pomłość – godło szlacheckiego herbu Nałęcz. W polu pieczęci inicjał I-S.). Rzgów (M. Baruch, *Pabianice, Rzgów, i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych dóbr kapituły krakowskiej w sieradzkim i łączyckim*, Warszawa 1903, s. 241, tabl. XXII; śr. 26 mm; XVI w.; SIGIL(LVM) ADVOCATI CIVIT(ATIS) RZGOWIEN(SIS); W polu pieczęci popiersie biskupa *in pontyficalibus* – infuła na głowie, pastorał w lewym ręku, prawa ręka wzniesiona w geście błogosławienia. Poniżej postaci biskupa, w kręgu legendy otokowej tarcza herbowa. W tarczy nieczytelne godło herbowe). Widawa (AGAD, *Dok. papier.*, sygn. 2745;

liwości⁷¹. Do tej ostatniej kategorii zaliczyć można pieczęcie sądów wójtowsko-ławniczych miasta Kościana⁷² i Gniezna⁷³ z wyobrażeniem Chrystusa podczas Sądu Ostatecznego. Zarówno w Gnieźnie, jak i Kościanie pieczęcie ogólnomiejskie manifestowały odmienne treści. W Gnieźnie obowiązującym znakiem był Orzeł niekoronowany⁷⁴. Kościan zaś zdecydował o wypełnieniu pola pieczęci miejskiej wieżą⁷⁵.

Motyw Chrystusa-sędziego występuje na pieczęciach sądowych innych miast, leżących również poza Wielkopolską. Za przykład niech posłuży nam pieczęć wójtowsko-ławnicza miasta Wilna z 1786 r.⁷⁶

W polu pieczęci wójtowskiej Trzcienia⁷⁷ widoczna jest postać stojącego na murawie anioła z szeroko rozpostartymi skrzydłami, trzymającego w prawej ręce miecz wzniesiony w górę, w lewej wagę sprawiedliwości. Michał Archanioł, jego bowiem wyobrażenie zostało tu wykorzystane, był

wym. 25/23 mm; XVII w.; S(IGILLVM) A(DVOCATI) V(IDAVIENSIS); W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy łękawica, pod którą sześciopromienna gwiazda. Litery w polu pieczęci nad tarczą. W ciekawe zagadnienie współwystępowania symboli władzy zwierzchniej i sprawiedliwości wprowadza nas znak sądowy Lwówka. Podczas, gdy do budowy godła ogólnomiejskiego wykorzystano wyobrażenie lwa, czyli znak mówiący, to do godła władz sądowych wprowadzono dwa skrzyżowane ukośnie klucze (o wielowątkowej symbolice kluczy – zob. W. K o p a l i Ń s k i, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, s. 145–147), pod którymi umieszczono Nałęcza Ostrorogów, właścicieli ośrodka (AGAD, AP-G, sygn. 357b; APP, *Akta miast Lwówek*, sygn. I/6, k. 1).

⁷¹ Czempień, Gniezno, Kopanica, Kościan, Krobia, Leszno, Trzciel.

⁷² Kościan. APP, *Poznań cechy*, sygn. 160, k. 84; M. G u m o w s k i, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 132; śr. 36 mm; XVII w.; SIGILLVM ADVOCATIA(LE) CIVITATIS COSTEN | 16 [...]; W polu pieczęci Chrystus siedzący na łuku trójdzielnej tarczy, z nogami wspartymi na kuli wszechświata. Ręce siedzącego złożone na kolanach, w prawej berło z główką na wysokości głowy. Głowa ujęta nimbem kolistym na tle miecza w pas, ostrzem w lewo. Poniżej kuli wszechświata wydzielona przestrzeń z datą.

⁷³ Gniezno. APP, *Poznań cechy*, sygn. 376, k. 2; M. G u m o w s k i, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 78; śr. 30 mm; XVI w.; S(IGILLVM) SCABINORVM CIVITATIS GNEZN(ENSIS); W polu pieczęci Chrystus siedzący na łuku tarczy z nogami wspartymi na kuli wszechświata. Po prawej stronie głowy ujętej w nimb kolisty miecz w pas.

⁷⁴ APP, *Poznań cechy*, sygn. 376, k. 35; MNK, Dz. rkps., M. G u m o w s k i, *Gotyckie...*, sygn. 1509; MNW, *Gabinet...*, sygn. 49 586, 49 587; W. W i t t y g, *op. cit.*, s. 73–74; M. G u m o w s k i, *Najstarsze...*, nr 123, 124; M. G u m o w s k i, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 75–81.

⁷⁵ AGAD, AP-G, sygn. 251, 252; MNK, Dz. rkps., M. G u m o w s k i, *Gotyckie...*, sygn. 1509; W. W i t t y g, *op. cit.*, s. 126–127; M. G u m o w s k i, *Najstarsze...*, nr 200, 201; K. K o e c h l e r, *Herb miasta Kościana na pieczęci wyobrażony, a znak na plombie ochronnej nadanej sukiennikom tegoż miasta*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1898, t. 3, nr 2–3 (36–37), szp. 409–415; M. G u m o w s k i, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 130–134.

⁷⁶ W. G i z b e r t - S t u d n i c k i, *Herb miasta Wilna*, „Ziemia” 1912, t. 3, fot. d.

⁷⁷ Trzciel. APP, sygn. T. IX, 257 (tłok); *Insygnia...*, nr 137; śr. 48 mm; XVIII w.; SIGILLVM ADVOCATIA(LE) OPPIDI TRZCIEL | 1727; W polu pieczęci postać anioła z rozpostartymi skrzydłami z wagą sprawiedliwości w lewej ręce i wzniesionym mieczem w prawej – Archanioł Michał.

częstym bohaterem pieczęci sądowych⁷⁸, gdyż doskonale ilustrował te dwa zasadnicze zadania wymiaru sprawiedliwości. Natomiast pieczęć sądowa Kowala akcentowała jedynie rolę kary⁷⁹. O wiele mniej czytelny jest odcisk pieczęci wójtowskiej Czempinia⁸⁰. Wiktor Wittyg utrzymuje, iż anioł o szeroko rozpostartych skrzydłach miał ręce złożone przed sobą do modlitwy. W przypadku Starego Trzciela znakiem ogólnomiejskim był św. Jerzy walczący ze smokiem⁸¹.

Michał Archanioł z wagą i mieczem karzącym występował zazwyczaj w przedstawieniach Sądu Ostatecznego, podczas którego ważył dusze ludzkie, oceniał postępowania człowiecze⁸², a wyrok wydawał Chrystus, zasiadający na łuku tęczy. Niektóre samorządy zamiast Michała Archanioła wykorzystywały motyw Temidy⁸³ będący nośnikiem identycznych treści.

Wyobrażenia świętych wystąpiły na pieczęciach Krobii⁸⁴ i Kopanicy⁸⁵.

Pieczęcie sądowe Leszna⁸⁶ przekazywały również treści religijne (róża – złożony symbol ikonografii chrześcijańskiej). Nas interesuje pieczęć, w której umieszczono połuróżę i topór. Być może ta pieczęć stanie się nowym argumentem w sporze o pochodzenie i treść znaku miejskiego,

⁷⁸ Toruń. Muzeum Miasta Torunia, sygn. MT/HT/271; śr. 32 mm; XVII w.; S(IGILLVM) I(VDICIS) V(ETERIS) C(IVITATIS) T(HORUNIENSIS); W polu pieczęci postać Michała Archanioła z mieczem i wagą.

⁷⁹ RGIA, f. 1343, op. 15, d. 334, k. 105; XVII w.; SIGILLVM SCABINALE CIVITATIS KOVALIENSIS; W polu pieczęci prawica z różgą, obok której gwiazda.

⁸⁰ Czempin. MNW, *Gabinet...*, sygn. 49 568; W. Wittyg, *op. cit.*, s. 45; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 48–49; śr. 26 mm; XVII w.; SIGILLVM ADVOCATI(ALE) OPPIDI CZEMPIN; W polu pieczęci anioł z rozpostartymi skrzydłami i rękami złożonymi do modlitwy.

⁸¹ AGAD, AP-G, sygn. 649; APP, *Poznań cechy*, sygn. 360, k. 9; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 351.

⁸² D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, il. 175.

⁸³ Władysławów – zob. M. Adamczewski, *Gurowscy...*, s. 168; Janowiec Wielkopolski – zob. P. Dymel, *Herb Janowca Wielkopolskiego*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, z. 1, red. H. Seroka, K. Skupieński, Lublin 1995, s. 133–137.

⁸⁴ Krobia. M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 143; śr. 25 mm; XVI w.; S(IGILLVM) SCAB(INORVM) CIVI(TATIS) CROB; W polu pieczęci postać św. Piotra.

⁸⁵ Kopanica. M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 127; śr. 25 mm; XVIII w.; SIGIL(LV)M ADVOCATI(ALE) OPPIDI KOPANICA; W polu pieczęci gowa św. Jana Chrzciciela na misie.

⁸⁶ Leszno. 1. APP, *Wschowa cechy*, sygn. 158, k. 172; śr. 25 mm; XVI w.; SIGILLVM IVDICI(I) CIVITATIS LESNEN(SIS); W polu pieczęci tarcza herbowa dwudzielna w słup. W polu prawym połuróżę, w polu lewym topór w słup ostrzem w lewo. 2. AGAD, AP-G, sygn. 327–330; śr. 25 mm; XVII w.; SIGIL(L)VM IVDICII SCAB(INORUM) CIVITATI(S) LISA(A); W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy pięciopłatkowy kwiat róży. 3. AGAD, AP-G, sygn. 334–336; APP, *Leszno cechy*, sygn. 113; MNW, *Gabinet...*, sygn. 49 663; śr. 31 mm; XVII w.; SIGIL(L)UM MAI(US) IUDICII SCAB(INORUM) CIVITATIS LESNAE; W polu pieczęci kwiat róży.

prezentującego uszczerbiony herb szlachecki Wieniawa Leszczyńskich i topór⁸⁷. W owym toporze część historyków doszukiwała się manifestacji powiązań genealogicznych właścicieli ośrodka⁸⁸, inni sądzili, iż w ten sposób miasto informowało o prawie do karania śmiercią⁸⁹. Wystąpienie topora na pieczęci sądowej wzmacnia argumentację zwolenników sądowej genezy topora w herbie ogólnomiejskim.

Pieczęcie instytucji sądowych trzech miejscowości są dla nas właściwie jedynymi źródłami do badań heraldycznych. Z ich ikonografii musimy wnioskować o znaku ogólnomiejskim. Tymi ośrodkami są: Wągrowiec, Wójtostwo (oddzielna jednostka samorządowa, przedmieście Gniezna) oraz Chwaliszewo.

W przypadku Wągrowca⁹⁰ pieczęć burmistrza pojawia się bardzo późno – pod koniec XVIII w. i prawdopodobnie jest jego znakiem osobistym⁹¹. Pieczęcie Chwaliszewa⁹² powtarzają herb właściciela miasteczka – kapituły poznańskiej⁹³. Mieszczanie traktowali ów znak jako symbol swej społeczności. Świadczy o tym wykorzystanie motywu, znanego nam z pieczęci sądowej, przy tworzeniu znaków cechowych⁹⁴. Bardzo ostrożnie podejść musimy do pieczęci Wójtostwa⁹⁵ jako znaku ogólnomiejskiego. Przykłady Brzeźnicy,

⁸⁷ APK, *Variae...*, sygn. IT 273; APP, *Leszno cechy*, sygn. 205, k. 1; APT, *Kat. III*, sygn. 4846, 5200, 5256, 5352; APT, *Zbiór pieczęci luźnych*, nr 21.

⁸⁸ O. Hupp, *Wappen und Siegel der Deutschen Staedte*, 2 Heft. *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt n. Menem 1898, s. 35; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 161–162; A. Piwoń, *O herbie Leszna*, „Przyjaciel Ludu” 1986, z. 4, s. 6.

⁸⁹ S. Karwowski, *Kronika miasta Leszna*, Poznań 1877, s. 4; „Lech” 1878, R. I, nr 7, s. 54.

⁹⁰ Wągrowiec. 1. AGAD, AP-G, sygn. 674, 675; APT, *Kat. III*, sygn. 4711; MNK, Dz. rkps., sygn. 567 NI 162785–162788; śr. 30 mm; XVI w.; SIGILLVM ADVOCATI(ALE) WANGROWYEC; W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy popiersie zakonnika. 2. M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 358; śr. 41 mm; XVIII w.; PIECZEC WOYT(OWSKA) MIASTA WANGROWCA 1793; W polu pieczęci tarcza herbowa, nad którą hełm z klejnotem (ręka zbrojna i topór). W tarczy monogram M(IASTO) W(ĄGROWIEC).

⁹¹ MNW, *Gabinet...*, sygn. 49802; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 358.

⁹² Chwaliszewo. 1. APP, *Miasto Poznań Miscellanea*, 2345, k. 8; śr. 30 mm; XVII w.; S(IGILLVM) ADVOCATI(ALE) OP(P)IDI CHWALYSZEWO; W polu pieczęci miecz o szerokim ostrzu (tasak) w słup ostrzem w górę, na nim dwa skrzyżowane klucze piórami w górę i na zewnątrz. 2. AGAD, AP-G, sygn. 84; APP, sygn. T. IX, 2 (tłok); APP, *Poznań cechy*, sygn. 448, k. 1, 5, 9; O. Hupp, *op. cit.*, s. 30; W. Wittyg, *op. cit.*, s. 41; *Insygnia...*, nr 86; śr. 36 mm; XVII w.; SIGILLVM ADVOCA(TIALE) OPPIDI CHWAŁSZEWO A(NNO) D(OMINI) 1444; W polu pieczęci miecz o szerokim ostrzu (tasak) w słup ostrzem w górę, na nim dwa skrzyżowane klucze piórami w górę i na zewnątrz.

⁹³ W. Maisel, *Archeologia prawna Polski*, Warszawa 1982, s. 294.

⁹⁴ Z. Zaleski, *Bractwo krawieckie chwaliszewskie*, „Kronika Miasta Poznania” 1927, R. V, nr 1, s. 38–39, przedruk: „Kronika Miasta Poznania” 1995, z. 1.

⁹⁵ Wójtostwo. W. Wittyg, *op. cit.*, s. 73; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich...*, s. 367–368; śr. 30 mm; XVI w.; SIGILLVM ADVOCATI SVBVRBII GNEZNENSIS | K(RZYSZTOF) M(IELIŃSKI); W polu pieczęci tarcza herbowa. W tarczy

Radziejowa, Rypina, Rzgowa i Widawy są tu pouczające. Tam znak osobisty urzędnika funkcjonował obok symboli ogólnomiejskich.

Pieczęcie miejskich instytucji sądowych muszą być uwzględnione w badaniach heraldycznych. Gdy powtarzają znak ogólnomiejski będą użyte do wzmocnienia argumentacji. Gdy dają znak odmieniony, wskażą na najistotniejszy szczegół symboliki miejskiej. Często tylko dzięki nim możemy zrozumieć symbolikę znaku miejskiego (np. Leszno), być może odtworzyć pierwotny znak miejski (np. Międzychód) czy wreszcie ustalić, w jakich okolicznościach narodził się współczesny herb miasta (np. Wschowa, Piotrków Trybunalski).

Jednakże te rozważania heraldyczne i po części sfragistyczne pozostają zawieszane w próżni, są powierzchowne, prawie wyłącznie ikonograficzne. Wynika to z tego, że nasza wiedza o kancelariach małych miast w Wielkopolsce jest dziś niedostateczna. Nie znamy np. urzędników miejskich, nie wiemy, czy istniały i czy były przestrzegane reguły użycia pieczęci odpowiednich urzędów. Dopiero wyczerpująca odpowiedź na postawione tu pytania pozwoli wyjaśnić przyczyny występowania odmiennych wyobrażeń napieczętych i być może ponownie podjąć temat.

Marek Adamczewski

THE JUDICIAL SEALS OF WIELKOPOLSKA TO THE END OF THE XVIIIth CENTURY AND TOWN HERALDRY

Authors of ideas and creators of judicial seals in Old Poland (to 1791) were completely free in creating of seal pictures. However we can observe a connection between judicial and municipal iconography of seals. Rules for creating of seal pictures were established by decisions of the Great Sejm in June and October 1791.

Using of judicial seals for studies on town heraldry may give us unexpected results. For example we are able to revise previous settlements concerning origins of some town arms as well as heraldic symbols.

We would be able to use judicial seals more effectively for scientific studies, when we had at our disposal complete histories of cities and towns, lists of municipal officials as well as a knowledge of municipal judicature in old small towns.

---

godło szlacheckiego herbu Wczele – Mielińskich. Na stronie tytułowej księgi wójtowskiej z 1614 r. znajdujemy rysunek pełnej postaci szlacheckiego herbu Wczele oraz litery: C(HRISTOPHORVS) M(IELIŃSKI) A(DVOKATVS) G(NEZNENSIS) – APP, *Akta miast Gniezno*, sygn. I/71, k. 2.